

ЛІТАРАТУРА І ШЫЗАФРЭНІЯ

Як вядома, адным зь першых сымптомаў шызафрэніі з'яўляецца падазрона вялікая ўвага да нязначных і непатрэбных, на погля большасці, рэчаў. Тут сабраліся адныя інтэлектуалы, нас шмат, і гэта радуе, бо стварае ілюзію, а больш дакладна — галюцынацыю цікаўнасці ўсяго грамадства да элітарнай літаратуры. У нашым выпадку гэта нават галюцынацыя ў квадраце: большасць насельніцтва Беларусі не цікавіцца беларускамоўнай літаратурай, а тым больш — высокаінтэлектуальнай. Мы маем, з аднаго боку, вельмі нешматлікіх чытачоў, а з другога — вялікі імпат многіх праэктаў, некаторых выданняў і асобных аўтараў. Гэта сведчыць, на маю думку, што найноўшая беларуская літаратура ствараецца з надзеяй быць па-сапраўднаму прачытанай калісьці ў лепшыя часы для паразумення з чытачом, бяз плоці якога аўтар рызыкуе назаўжды застацца беспрытульным прывідам.

Разлік на лепшую будучыню робіць нашу літаратуру чымсьці выключным на фоне постмдэрнісцкіх практыкаў заходнеэўрапейскай ці амэрыканскай культуры, дзе пісьменьнік адмаўляецца быць разумнейшым за чытача і распавядае зразумелымі для большасці сучаснікаў словамі які-небудзь агульнавядомы сюжэт (напэўна, гэта і дазволіла там літаратнаўцам абвясціць “сьмерць аўтара”) Іншая сытуацыя ў Беларусі: тут захаваліся ўмовы для існавання “непрызнаных геніяў” (зрэшты, гэтае калісьці рамантычнае азначэнне і ў нас амаль ператварылася ў клінічны дыягназ).

Адзначым таксама, што ігнараванне законаў рынку, інтэлектуальная партызаншчына ва ўмовах

акупацыі грамадства іншамоўнай маскультурай набліжаюць авангардную літаратуру да рэвалюцыйнай практыкі — у тым сэнсе, у якім яе трактуюць Жыль Дэлэз і Фэлікс Гватары ў сваім творы “Капіталізм і шызафрэнія”. Кідаючы выклік ідэалёгіі спажывецкага грамадства, маладыя беларускія нонкамфармісты пішуць і выдаюць шызарэвалюцыйныя кнігамашыны, машыны часу, якія супольна набліжаюць да нас новую культуралагічную сытуацыю, калі мы ўсе будзем мець якасна і колькасна іншага чытача.

Цяпер, калі амаль увесь пралетарыят люмпэнізаваны, а старая інтэлігенцыя ўжо ня ведае, што сказаць людзям, рэвалюцыйны патэнцыял грамадства скіраваны на полюсе маргінальных групавак. У беларускай літаратуры такой групоўкай сталася, перадусім, Таварыства Вольных Літаратараў. Мэтай ягоньх удзельнікаў з’яўляецца пераадоленне папулісцкай мовы сучаснай палітычнай і літаратурнай улады, але таксама — пераадоленне дэспатычнай улады самой мовы над паэтам. Дзеля гэта скарыстоўваюцца самыя розныя стратэгіі пісьма. У першую чаргу гэта пераарыентацыя з гісторыі рэчаіснасці на архаёлогію сучаснасці і будучыні.

У эпоху дэканструкцыі савецкай імперыі, калі рассыпалася іерархія былых каштоўнасцяў, калі ў пошуках уласнага лёсу разасабляюцца народы, людзі нават складнікі чалавечай душы, напісаць або прачытаць эпічны твор, каб адчуць сябе “народным” пісьменьнікам (ці “народным” чытачом) амаль немагчыма. Кожны цяпер піша або чытае сам за сябе. Рэчаіснасць, якая сама была найбольш дасканалым соцрэалістычным тэкстам, ператварылася ў шалёны калаж, дзе суіснуюць і паразітуюць адно на адным атавізмы сацыялізму, рэанімаваныя фрагменты

традыцыйнай культуры, імпартаваныя парасткі буржуазнага ладу жыцця. Грамадства пачувае сябе няўтульна і няпэўна, бо жыве, сапраўды, паміж руінамі ды закінутымі новабудоўлямі. Каб адлюстраваць дух гэтай эпохі, патрэбны мастак з шызафрэнічна-архэалягічнай сьвядомасьцю, а не папрайдальна-гістарычнай, якая яшчэ пануе ў структурах “вігрынай” беларускай літаратуры.

* * *

Кожны творца, напэўна, атаясамляе сябе альбо зь лекарам грамадства, альбо зь ягонай хваробай.

Ледзь ня ўсё, што нам напісалі майстры сацыялістычнага, а цяпер — нацыяналістычнага рэалізму, надта падобнае да шматтомнага фармуляру “гісторыі хваробы” ўласнага народа і даволі разнастайных рэцэптаў ягонага аздаравленьня. Такой стратэгіі пісьма і мысьленьня прытрымліваюцца і многія сябры ранейшага беларускага авангарду — аб’яднаньня “Тутэйшыя”. Магчыма, першым промнем шызалягічнай думкі над Беларусьсю сталася апавяданьне “Выспа” Ігара Бабкова (зборнік перад маімі вачыма”), дзе аўтар атаясамляе сябе ўжо ня з мэдпэрсаналам, а з пацыентам сусьветнай гісторыі.

Герой апавяданьня па ўласным жаданьні адпраўляецца ў дзяржаўную вар’яцню ў пошуках “горнага паветра і размоў з далікатнымі дактарамі”, але неўзабаве разумее, што трапіў у пастку: яго ня столькі лечаць, колькі прымушаюць ролю безнадзейнага хворага. “І не магчыма давесьці, што ты ня хворы: усе твае словы аўтаматычна трапляюць у гісторыю хваробы”. Ад сапраўднага вар’яцтва героя ратуюць толькі маўчаньне (напэўна, мова —

агульначалавечая хвароба, а ўся сусветная літаратура, пачынаючы з шумерскага клінапісу, — гісторыя гэтай хваробы), а таксама сон: нябачныя для санітараў уцёкі зь гісторыі, якая і пачалася калісьці з падзелу людзей на хворых і лекараў, на вар'ятаў і на “розум нацыі”.

Гэтае апавяданьне пісалася на досьвітку перабудовы, калі “шызафрэнізацыя ўсёй краіны” яшчэ была дзяржаўнай палітыкай, а не асабістай справай свабодалюбнага чалавека. Для новай хвалі беларускіх літаратараў, якую спарадзіў распад СССР, штодзённая вар'ятня — ужо не экзотыка і не кашмар, а натуральныя ўмовы жыцця і творчасці. Сябры ТВА — першае пакаленьне паэтаў, якое моцным голасам заявіла аб сабе ва ўмовах дзяржаўнай незалежнасьці і пераходу грамадства да рынкавых зносінаў. Шмат супольнага яны маюць з эўрапейскай традыцыяй “выклятых паэтаў”. для якіх вар'яцтва было як другое павебра (напрыклад, кнігу “Лета ў апраметнай” Арцюр Рэмбо называю гісторыяй аднаго са сваіх шаленстваў).

Падобна сваім славытым папярэднікам (альбо, паводле тэрміналёгіі Дэлэза і Гватары, “адбыўшымся шызафрэнікам”) удзельнікі ТВА распрацоўваюць розныя мадыфікацыі літаратурнай шызамашыны, якая павінна вытварыць новыя стратэгіі пісьма, чыгання і нават палітычнай практыкі (бо мяжы паміж жыцьцём і творчасцю для сапраўднага шызапаэта ўжо не існуе).

Дэлэз і Гватары сьцьвярджаюць, што шызарэвалюцыйнае мысьленне з'яўляецца не проста альтэрнатыўным кансэрватыўна-паранаідальнаму, яно па сваёй прыродзе шматальтэрнатыўнае. Адбыўшыся шызафрэнік здольны атаясаміць сябе з чым заўгодна (ён “вялікшы пралетарый, чым сам

пралетарый і, адначасна, вялікшы буржуа, чым сам буржуа”), і таму ягонья кнігі ператвараюцца ў бясконцы лябірынт унугранага дыялёгу. Прынцыпова шматаблічны, часам ён раствараецца ўшчэнт сярод сваіх псэўданімаў. Паказальным у гэтым сэнсе з’яўляецца прыклад Лявона Вольскага, які напісаў зборнік вершаў “Калідор” у сааўтарстве зь Лявонам Гамонскім, Гамонам Кастольскім, Валюсём Лявонскім і процьмай іншых пэрсанажаў сваёй шматлікай асобы.

Другі сябра ТВА — Ігар Сідарук — у эсэ “Вольнаму — воля?” (альманах “Калосьсе” N1- 93) распрацоўвае адразу некалькі праектаў шызамашыны, якая выгвае свабоду. Паводле аднаго зь іх, нам трэба усьвядоміць, што мы ўсе — трактары “Беларус” апошняга пакаленьня, якія вырашылі зьбегчы на волю. Або можна ўявіць сябе разьбітым люстэркам, якое само дае свабоду іншым рэчам і людзям, бо адпускае зь сябе іхнія, захопленыя раней у палон, вобразы.

Шызафрэнічная фрагмэнтарнасьць адлюстраваньня навакольнага сьвету скарыстоўваецца гэтым аўтарам таксама ў аргампаэме “Сповідзь самагубцы”, якая распадаецца на 21 аскепак. Рухавік шызамашыны сілкуецца ў ёй полем напругі паміж палюсамі Эраса і Танатаса:

... *аргазм*

упадаць у рэдэкакаштоўны маразм

і выкшталцонасьцю наталяцца:

сярод трунярні — кахацца!

Фармулючы крэда “вольнага літаратара”, І. Сідарук у згаданым эсэ піша: “Я — вольны. Бо я — вар’ят. Мы ўсе вар’яты... Якія вырашылі зьбегчы на волю. Для гэтага зусім неабавязкова пакідаць вар’ятню. Дастаткова абвясціць сябе гордымі і

незалежнымі. А горды вар'ят — як быццам ужо і не вар'ят!” Нельга не заўважыць адрознасць гэтай пазіцыі ад прынцыповага няўдзелу ў агульным шаленстве, які абраў герой апавядання І.Бабкова.

Юры Гумянюк архэалёгічную машынэрыю сваёй творчасці раскрывае ў эсе “Твар Тутанхамона”. Паводле яго, “зрокавыя аналізатары” шызамашыны паэзіі павінны ўспрымаць навакольны сьвет амаль літаральна: “Спалучэньне жьщыцёвага бруду зь містычнай прыгажосьцю, нібы прамень звычайнага сонечнага сьвятла, праходзіць праз прызму мозга, каб нарадзілася нешта рознаколернае. Менавіта так нараджаюцца вершы. А крыніца інспірацыі — аскепкі акаляючай рэчаіснасьці, творы мастацтва розных часоў і народаў, унуграныя перажываньні, абсэсіі і фрустрацыі”. Улюбёны колер паэта — чырвоны:

*Прыемна кахацца з чырвоным вар'ятам:
ахвяраю будзеш, а ён — тваім катам.*

(верш “Мазахізм”)

Эрота-танатэгічнымі матывамі прасякнута і паэзія Славаміра Адамовіча, якога можна назваць стратэгам палітычна-сэксуальнай экспансіі адначасна “на Ёсход, на Захад, на Поўдзень і Поўнач”. Адзінчым, што піша ня толькі для сучасных і будучых чытачоў, але і для нябошчыкай (гл. у “Калосьсіпрыватных лісты рэпрэсаванаму ў 30-х годах Максіму Гарэцкаму). Але галоўная шызамашына С.Адамовіча — палітычная арганізацыя “Правы рэванш”. Алесь Аркуш у тым жа нумары “Калосься” слухна заўважыў, што лягенды нараджаюцца ў часы гвалту і дэспатызму. “Правы рэванш” — машына вытварэньня лягенды аб літаратары, які не пасьпеў стацца ахвярай камуністычнага рэжыму і наўмысна правакуе цяпер

адносна памяркоўную ўладу. Зрэшты, пагодзімся з А.Аркушам: чым больш лягендаў у літаратуры, тым яна багацейшая.

Сам Аркуш, аднак, асноўнымі радовішчамі літаратурных лягендаў лічыць не палітыку, а мастацтва і рэлігію. Сярод іншых экспэрымэнтаў ён ажыўляе на сваім лецішчы бягонны слуп, які, на мой погляд, увасабляе для паэта здранцвельы дух беларускага народа: “Ніоку і ў галаву ня прыйдзе ажыўляць бягонны слуп, бадай толькі вар’ягу. Аднак, я ўсё ж распачаў безназейную справу” (зацемка “Слуп, які бачыць”). Напэўна, гэты слуп сымбалізуе і літаратурную сытуацыю на Беларусі, дзе “ўсё новае падаецца як анамалія або наогул ігнаруецца”. Заўважым, што А.Аркуш выконвае абавязкі галоўнага інжэнэра незалежнай шызамайстэрні вольных літаратараў, якая наважылася канкураваць зь дзяржаўным камбінатам беларускай літаратуры.

Сярод шызаляпічных стратэгія пісьма і чытаньня нельга не згадаць трансляцізм Сяржука Мінскевіча і Алеся Туровіча. Паводле іх, усялякі зьбег літараў (ад дзвюх да мідзьёна) абавязкова мае некалькі сэнсаў — калі ня ў роднай, дык у іншых мовах. Праз адмысловыя “тудылінкі” і “сюдылінкі” можна злучыць між сабой усе тэксты і мовы, што існуюць у сьвеце, і нават усе разгалінаваньні матэрыяльнай рэчаіснасьці. У першы дзень канфэрэнцыі гэты мэгад ужо моцна крытыкавалі, але не за той недахоп, які бачу я: гэта залішняя рацыянальнасьць, апора на лягічнае мысьленьне чыгача, не ўласьцівы кожнаму ў глыбіні душы ірацыяналізм. Трансляцічныя тэксты яшчэ занадта лягічныя, бо ў нешта нечаканае трансфармуюцца не думкі, а ўсяго толькі словы: лягізм ужо ёсьць, а сапраўднага транс яшчэ не адчуваецца. Я перакананы,

што чалавек думае і чытае не асобнымі літарамі і словамі, а сама мала, словазлучэньнямі ці ланцужкамі вобразаў. Ад кожнага слова разыходзіцца веер магчымых асацыяцыяў. Мысьленне складаецца не словаў, а з думак, пераважна шаблонных, штодзённа паўтараемых. Гэтыя стэрэатыпы і ня трэба ігнараваць, а паварочваць супраць адзін аднаго, скарыстоўваць адразу ў якасці рухавіка і сыравіны для літаратурнай “машыны жаданняў”, якая павінна вытварыць новыя жыццёвыя сілы для беларускага народнага слупа.

* * *

Сябры ТВА ужываюць розныя варыянты шызапісьма хутчэй інтуітыўна, чым сьвядома, — пад уплывам шалёнага духу эпохі. Але вынікам гэтых паасобных намаганьняў, на мой погляд, магло б стацца стварэньне літаратурна магсацкага стылю з умоўнай назвай “шызарэалізм”. Тэорыя і практыка гэтага стылю яшчэ чакаюць больш грунтоўнай распрацоўкі, але некаторыя высновы і прапановы можна зрабіць ужо цяпер. Псыхіятры жартуюць паміж сабой, што ўвесь сьвет — гэта вар’ягня, а Бог — яе галоўны ўрач. Але, напэўна, і ўнутры кожнага чалавека існуе свая асабістая вар’ягня, дзе ролю галоўнага ўрача выконваюць сумленьне або эстэтычнае пачуцьцё меры. Мэтай шызарэалізму і павінна стацца адлюстраваньне аб’ектыўнай або выяўленьне ўласнай шызарэальнасьці, распрыгоньваньне вачэй чыгача і рукі літаратара.

Спаконвеку магі, філёзафы і мастакі шукалі шляхі трансцэндэнцыі чалавечай сьвядомасьці, шукалі выйсьце за межы яе жорсткай сэнсавай капсулізацыі. Асноўным мэтадам шызалітаратуры з’яўляецца трансцэндэнцыя тэксту як матэрыяльнага носьбіта

свядомасці: не разбурэнне ягоньх павярхоўных сэнсаў, а наданьня ім здольнасці амаль бясконцага самапанаўленьня. Для гэтага можна хай сабе некаторыя словы ўжываць адначасна ў прамым і пераносных сэнсах — і ня толькі словы, але і фразы (напрыклад, цыгаты зь вядомых твораў); будаваць сюжэт не з падзеяў, а з вобразаў, трансфармуючы лягічна-пэрспэктыўнае пісьмо ў плынь адвольных і пераканаўчых асацыяцыяў (менавіта так разгортваюцца нашыя сны); апавядаць пра высокае зь іроніяй, а пра нізкае — зь недарэчным пафасам, каб размыць у рэшце рэшт межы паміж мовай жывыца і мовай літаратуры, паміж будзённай рэчаіснасцю і сакральным іншасветам.

Можна таксама перакуліць г.зв. мэтад дэканструкцыі, распрацаваны Жакам Дэрыда для філязофскага і філялягічнага аналізу: трэба не шукаць з лупай у чужых тэкстах, а закладаць у свае слой мэтафараў і апорных паняццяў, якія паказваюць на несаматоеснасць тэксту. Напрыклад: “Рука — нешта сярэдняе паміж крылом і капчыгом... Асабліва, калі яна піша вершы”. Тут мы знаходзім ня толькі дослед у анатоміі чалавечага цела, ня толькі вызначэнне нашых экзэстэнцыяльных каардынатаў паміж небам і зямлёю, але і непрамоўленую алюзію на Пэгаса, на якім паэт спрабуе дагнаць прыгожае слова.

“Адбыўшыся шызатэкст” здольны да няспыннага дыялёгу з самім сабой, бо вытварае пад час чытаньня сваіх нябачных, ненадрукаваных двойнікоў зь іншай сэмантычнай афарбоўкай. Трэба толькі разгалінаваць сыстэму сэмантычных каардынатаў, паводле якіх будуецца тэкст ці асобны сказ, каб дадаць яму некалькі дадатковых вымярэнняў, у якіх амаль бясконца можа блукаць чалавечая думка.

Яшчэ адзін прыклад — з майго тэксту пад назвай “Ілюмінацыі” ў “ЗНО” N12: “Зайшоў у ліфт, а там — нейкая авіяцыя: муха лётае ў розных напрамках”. Вось некалькі магчымых прачытаньняў:

— Муха — даволі распаўсюджаны ў паэзіі сымбаль няўлоўнай, брыдкай, але па-свойму зграбнай рэчаснасьці, якая настойліва нагадвае аб сабе нават у апараче, які сымбалічна ўздымае нас да нябёсаў або скідае ў апраметную. Дарэчы, такім прыстасаваньнем можна назваць і саму літаратуру, — але, як мы бачым, і пад час пісьма або чытаньня адчапіцца ад рэчаіснасьці немагчыма.

— Муха параўноўваецца з авіяцыяй, бо ў цеснай кабінцы ліфта яна сапраўды выглядае паважна — зусім ня меншай за самалёт пад аблокамі. Апрача таго, калі здолееш разглядзець у мусе самалёт, раптам вырастаеш сам амаль да нябёсаў.

— Чаму “нейкая” авіяцыя? таму што тая муха, нібыта самалёт-шпіён, была без якіх-кольвек апазнавальных знакаў на крылах.

Машына шызарэалізму прыўздымае чалавека на некалькі сантыметраў над звыклым ляншафтам жьщыця і дазваляе хадзіць па айчынных глебах і асфальтах так, як Хрыстос хадзіў па вадзе — не правальваючыся па самыя вочы і вушы (дарэчы, каб трохі ажывіць бязмоўны слуп беларускага народа, Алесь Аркуш намаляваў яму вока).

Новы лад мысьленьня пагрэбны нам ня толькі, каб асвоіць занядбаныя абшары чалавечай сьвядомасьці. Паўнавартасны адказ на выклік, што кідае нам эпоха агульнай абыякавасьці, страгаты сэнсаў і раз’яднанасьці, можа вытварыць адно эфэктыўная і паўнакроўная шызамашына пісьма — літаратурнага, выяўленчага, харэаграфічнага, а нават і палітычнага.